

לתולדות התהוותה של מערכת הטעמים*

מערכת־הגרפמים הטברנית נחשבת למכלול שלם ואחיד, שהגיע עדינו בשלמותו, ואשר שלביו הקודמים נעלמו מאתנו. בכך נבדלת היא הטברנית משתי אחיותיה, הבבלית והארץ־ישראלית, שאלה מעולם לא הגיעו לכלל שלמות ואחידות, אך שלביהן הקודמים ודרך התפתחותן מתגלים לעינינו במימושים שונים בכתב־היד המנוקדים לטיפוסיהם. לגבי המערכת הטברנית עומדת אפוא השאלה הגדולה, היורדת אל אֲשִׁיות מהותה של המערכת: כלום באה היא לעולם בזמן מסוים כמערכת־גרפמים שלמה, כלום היא פרי "המצאה" כוללת ושלמה, אשר הונהגה כמכלול שלם בזמן נתון; או שמא היא תוצאת תהליך של התפתחות, ובניגוד לשתי המערכות האחרות, הצליחה להשתכלל ולהתכלל עד שהגיעה למצב הסופי המוגמר כמות שהוא לנגד עינינו? אם יתברר שכך קרה, ושגם הטברנית נובעת מתוך השתלשלות וגלגולים קודמים, יהיה על השואל לשאול, מה עלתה להם לרבדים קודמים אלה, שלא הותירו עקבות בכתב־היד המנוקדים. אך זו שאלה נוספת ומשנית היא, ויש לה מקום רק לאחר הכרעת השאלה המרכזית: המצאה חד־פעמית או התפתחות?

שאלות אלה וכיוצא בהן העליתי לפני שנים אחדות,¹ ואז כחנתי את השאלה, אם ניקוד וטעמים מערכת אחת הם או שתי מערכות נפרדות, שנתהוו כל אחת לעצמה; ואם שתיים הן, כלום באו לעולם בעת ובעונה אחת, או שאחת מהן קודמת לרעותה? באותו עיון הבאתי ראיות לקדימותה של מערכת סימני־הטעמים ביחס למערכת סימני־הניקוד. וְאוֹתֵן ראיות מלמדות על קדימות זו לא רק במערכת הטברנית, אלא גם בשתי חברותיה, הבבלית והארץ־ישראלית. ולא זו בלבד, אלא שחזרתי ובחנתי את זכרי הטעמים בעדויות הספרותיות, בתלמוד ובמדרשים, והראיתי שבחלקן הן עשויות לאֲשֶׁש מסקנה זו, ומכל מקום אין אף באחת מהן ראיה לסתור אותה.

אין צריך לומר, שעצם הצגת השאלה הזאת, כפי שהוצגה, כבר הטילה ספק במה שהיה מקובל על הכול, במה שהיה נאמר בכתבי חכמים ומלומדים ובמחקריהם —

* עיקרי הדברים בְּמֵאמֶר זה השמעתי בהרצאה לפני באי הקונגרס הששי של הארגון הבינ־לאומי לחקר המסורה (International Organization for Masoretic Studies), שנתכנס בירושלים במסגרת הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות, ביום יח באב תשמ"ה (5.8.1985).
A. Dotan, 'The Relative Chronology of Hebrew Vocalization and Accentuation', 1
PAAJR XLVIII (1981), p. 87-99

דהיינו, שניקוד וטעמים חד הם, מקשה אחת; אין להפריד ביניהם ויחזיו באו לעולם.² ערעור תפיסה זו, והמסקנה שימיני-הטעמים קודמים, ממילא מיישבים את השאלה הגדולה הראשונה: מכיוון שאין ניקוד וטעמים מערכת אחת, ומכיוון שלא באו לעולם כרוכים אלא הטעמים קדמו, נמצאת אומר שאין כאן "המצאה" מונוליתית, אלא השתלשלות והתפתחות יש כאן — תחילה שימיני-הטעמים ולאחריהם סימיני-הניקוד. כבר באותו מאמר רמזתי לכך, שאין זה סוף פסוק. גם מערכת-הטעמים אינה מונוליתית, ואף היא נתונה בתוך עצמה רבדים רבדים, אלא שהפסקתי את דבריי בחינת תנא ושייר.³ עתה מבקש אני להשלים את ששיירתי אז, ולעיין העמק דבר במערכת-הטעמים.

אפתח ואומר מיד, שנראה לי לחלק את מערכת-הטעמים לפחות לשני רבדים כרונולוגיים: תחילה נקבעו המפסיקים, ולאחר-מכן נוספו המשרתים. ועוד נראה להלן חלוקה מפורטת יותר.

קביעה זו אין לה צורך בראיות מן המערכת הבלבית, שאין בה סימיני טעמים משרתים משלה כלל, ואם נמצאו בכתבי-יד, אין הם אלא חזירה מאוחרת משדות זרים, בעיקר מן המערכת הטברנית.⁴ אף במערכת הארץ-ישראלית נראית קביעה זו מבוססת:⁵ בכתבי-יד אחדים, המשקפים כנראה את המצב הקדום ביותר, אין כלל סימיני-משרתים;⁶ באחרים קונה לו שביטה סימן אחד בין התיבות, נקודה אחת או מעין גרש עלי, לציון כל סוגי החיבור של תיבות, אשר בטברנית הן מסומנות במשרתים או במקף;⁷ ולצדם של סימנים אלה הולכים וחודרים אט-אט, זעיר שם זעיר שם, סימנים בודדים נוספים לציון משרתים אחדים, או לציון קבוצה שלמה של משרתים.⁸ אין אפוא רבותא בקביעה, שרובד הטעמים המפסיקים הוא הרובד הקדום בשתי המסורות האלה.

א. השאלה הגדולה היא, אם זה המצב גם במערכת הטברנית. כאן נטל ההוכחה עדיין מוטל עלינו, וזה הדבר שאנסה להוכיח כאן. את טענתי, שגם הטעמים יסודם בשני רבדים, רובד המפסיקים הקדום ורובד המשרתים המאוחר, הריני תומך במעמדו השונה של השווא בשתי הקבוצות. לשם כך הבה נתבונן תחילה ביחסי המפסיקים אל השווא.

1. כאשר בתחום שלטונו של זקף שתי תיבות בלבד, אין כלל צורך במפסיק, שהרי שתי תיבות הן יחידה פיסוקית מינימאלית, שאינה מתפסקת עוד. אך כאשר תיבת הזקף

2 ראה למשל, אליהו בחור, ספר מסורת המסורת, ההקדמה השלישית, מהד"כ גינצבורג, 1867, עמ' 112 ואילך, ובייחוד עמ' 129; G. Bergsträsser, *Hebräische Grammatik* I, 1918, §12 q; P. Kahle, in: H. Bauer-P. Leander, *Historische Grammatik der Hebräischen Sprache des Alten Testaments*, 1922, §6 a' י' ייבין, מבוא למסורה הטברנית, תשל"ב, עמ' 114.

3 במאמרי הנ"ל (הערה 1), עמ' 99.

4 P. Kahle, *Masoreten des Ostens*, 1913, p. 172; *Masorah*, EJ 16, 1971, p. 1445

5 שם, טור 1440.

6 למשל בכתבי-היד Cb 11, Cb 6 על-פי ציוניו של דיטריך. ראה M. Dietrich, *Neue palästinisch punktierte Bibelfragmente*, 1968, p. 103

7 למשל בכ"י Ob 1 על-פי דיטריך, שם, וכן עמ' 20-21.

8 ראה הטבלה מאירת-העיניים שהביא דיטריך, שם, עמ' 88*.

ארוכה, מתחייבת הפסקה בין שתי התיבות, והתיבה הראשונה תוטעם בפשטא (או בתחליפה: יתיב), אף-על-פי שאין צורך בה מצד הפיסוק. במעמד זה משמשת פשטא בתפקיד שאני נוהג לכנות 'טעם מקדים'. ואיזו היא תיבה ארוכה לעניין זה? הווי אומר, כל שיש בה לפחות שתי תנועות לפני הטעם. כגון:

וְיִאמְרוּ אֲבָרְהָם (בר' כא: כד), לעומת וַיֹּאמֶר אַבְרָם (בר' טו: ג).

והנה שווא מצעי יחיד שלאחר תנועה גדולה⁹ נחשב תנועה לעניין זה.

וְרִבְקָה אָמְרָה (בר' כז: ו) — וְרִבְקָה שִׁמְעָה (בר' כז: ח);

בְּזֹאת תִּדְעוּן (במ' טז: כח) — בְּזֹאת תִּדְעַע (שמ' ז: יז).

לעומת זאת אין שווא רישי, שנע הוא לכל הדעות, נחשב תנועה לעניין זה, ועל-כן אין פשטא בכגון:

וַיִּקְרָב שָׁמוּאֵל (ש"א י: כ); אֲרָצְכֶם שְׂמֵמָה (יש' א: ז) וכיו"ב.

ובכן, הצירוף קמץ ושווא שלפני הטעם בתיבת אָמְרָה (לעיל) עושה תיבה ארוכה, ואילו אותו הצירוף, אבל בסדר הפוך — צירוף של שווא וקמץ לפני הטעם — בכגון וַאֲבָרְתָךְ בְּדוֹרֶיךָ (דה"ב ו: 1), אינו עושה תיבה ארוכה. זה הכלל בטעמי-המקרא, ויש לו שוברים מעטים בלבד.¹⁰ אין תופעה זו מקרה, ואין היא מצטמצמת לסוגייה זו בלבד. רחבה היא ביותר, ובסוגיות למכביר, שבהן תיבה ארוכה נדרשת על-פי כללי-הטעמים, מצאנו תפיסה זו של מהות השווא.

2. כשבתחום הסילוק שלוש תיבות ומעלה והטפחא ראויה להיות מפסיקה בתיבה השלישית מסוף הפסוק, הטפחא עשויה בתנאי מסוים להיות מומרת במפסיק הגדול ממנה, הזקף, והטפחא תבוא אז בתיבה הבאה כ'טעם מקדים'. היינו, שמצד הפיסוק אין בה צורך, שכן נותרו שם שתי תיבות שהן יחידה פיסוקית מינימאלית, אך היא הכרחית לפני הסילוק. ומהו התנאי להמרה זו? הווי אומר, כשאחת משתי התיבות, תיבת הסילוק או זו שלפניה, ארוכה היא, וארוכה כהגדרתנו — לפחות שתי תנועות לפני הטעם. כגון חלוקה רגילה בטפחא: הֵן אֵימִים פְּדָק יְטוּל (יש' מ: טו); אך כשהתיבות ארוכות — המרה בזקף והטפחא בתיבה הבאה: מִשְׁעֵי מִתְּמָס תִּשְׁעֵנִי (ש"ב כב: ג). ודי לאחת משתי התיבות להיות ארוכה כדי שתהיה המרה אפשרית, כגון כשהראשונה ארוכה — פִּי הַמְּקוֹם אֲשֶׁר אָתָּה עוֹמֵד עָלָיו אֲדַמְתָּ קֹדֶשׁ הוּא (שמ' ג: ה) — או כשהשנייה ארוכה: וְהִיא כִּי-יִצְאוּ לְקִרְאָתָנוּ בְּאֲשֶׁר בְּרֵאשֵׁי הַיָּם וְנִסְגּוּ לְפָנֵיהֶם (יהו' ח: ה). זה הכלל, אך יש לזכור שאין ההמרה חובה. רק זאת נוכל לומר: כשהיא מתקיימת, לפחות אחת משתי התיבות, האחרונה או זו שלפניה, ארוכה היא, ולכך רק חריגים מעטים.

והנה אף כאן, בכלל שתי התנועות העושות תיבה ארוכה אף שווא מצעי יחיד שלאחר תנועה גדולה, כאמור לעיל, אך לא שווא רישי. ולכן חלה המרה בכגון:

9 למען הבהירות והקיצור נזקק אני כאן ולהלן למונח 'תנועה גדולה', אף-על-פי שאנכרוניסטי הוא. מושג זה לא היה ידוע לפני הקמחיים, כל שכן בזמנם של בעלי-הטעמים. במקום 'השווא שלאחר תנועה גדולה' יש לדייק אפוא ולהבין: השווא שלאחר אחת התנועות שורוק, חולם, קמץ, צירי, חיריק (מלא).

10 אחד מהם — כשהתיבה הסמוכה לזקף קצרה מאוד, בת תנועה אחת בלבד, נמנעת הפשטא ובא משרת, כגון: הוּא הַסּוּבֵב (בר' ב: ג), וְקוֹל פְּנִיךָ יִחַ' כו: ג); וכן היא נמנעת במספר מקרים בודדים יוצאי-דופן, כגון: וְתִשְׁמַע אֶת-הַשְּׂמֵחָה (ש"א ד: ט).

בְּעֵינַי מִשְׁמַע נִבְהַלְתִּי מִרְאֹת (יש' כא: ג) — האחרונה תיבה ארוכה;
מְרוֹמְמֹתָךְ נִפְצוּ גוֹיִם (יש' לג: ג) — שלפני-האחרונה ארוכה;
ולא חלה המרה בכגון:

וַיְהִי-עֶרֶב וַיְהִי-בֹקֶר יוֹם שְׁלִישִׁי (בר' א: יג);
וַיִּתְמַךְ יַד-אָבִיו לְהַסִּיר אֹתָהּ מֵעַל רֵאשֵׁי-אֶפְרַיִם עַל-רֹאשׁ מְנַשֶּׁה (בר' מח: יז);
ה' מִלְךָ לְעֵלָם וְעַד (שמ' טו: יח);
כלומר, שְׁלִישִׁי, מְנַשֶּׁה, לְעֵלָם — אינן נחשבות ארוכות.

3. תופעה זו ממש הריהי קיימת גם בתחום המפסיקים אתנח, זקף, סגול וטפחא, אשר בהם ראויים להפסיק בתיבה השלישית המפסיקים טפחא, פשטא, זרקא, תביר (לפי הסדר). אך כשאחת משתי התיבות האחרונות ארוכה היא, כהגדרתנו, עשויים אלה האחרונים להיות מומרים במפסיקים גדולים מהם: טפחא לזקף בתחום האתנח; פשטא, זרקא או תביר לרביע בתחומם של זקף, סגול או טפחא; ואז באים הם עצמם בתיבה הבאה, השנייה, כטעם מקדים, בהיותם הכרחיים במקום זה אף-על-פי שאין מקום לחלוקה שם מצד העניין. ושוב התנאי לכך הוא, שלפחות אחת משתי התיבות, האחרונה או זו שלפניה, תהיה ארוכה כהגדרתנו.

והרי דוגמאות מכל הטעמים כולם לחלוקה הרגילה:

עַל מָה תִּכּוּ עוֹד תּוֹסִיפוּ סֵרָה (יש' א: ה);

הַרְבֵּה הַעֲצִים הַדֶּלֶק הָאֵשׁ (יח' כד: י);

וְעִבְרָתִי בְּאֶרֶץ-מִצְרַיִם פְּלִילָה הָיְתָה (שמ' יב: יב);

לְמַדּוֹ הַיֵּטֵב דָּרְשׁוּ מִשְׁפָּט (יש' א: יז).

וכשאחת משתי התיבות האחרונות ארוכה, עשויה לחול המרה. כגון כשהראשונה ארוכה:

וַיִּשְׁלַח ה' אֶת-יָדוֹ וַיַּגֵּעַ עַל-פִּי (יר' א: ט);

וַיֵּאמֶר הַשִּׁבְעָה לִּי (בר' מז: לא);

פֶּן-יִרְדֹּף גֹּאֵל הַדָּם אַחֲרַי הַרְצֵחַ פִּי-יַחֲסֵם לְכַבּוֹ (דב' יט: ו);

יֹאכַל גוֹיִם צָרִיו וְעֲצַמֹתֵיהֶם יִגְרֵם (במ' כד: ח).

וכגון שהשנייה ארוכה:

זָרַע מְרַעִים בְּנִים מִשְׁחִיתִים (יש' א: ד);

שְׁלֹשׁ מֵאוֹת אִמָּה אֶרֶץ הַתְּבָרָה (בר' ו: טו);

הַמְלֹאךָ הַגָּאֵל אֲתִי מִכָּל-רֵעַ יִבְרָךְ אֶת-הַנְּעָרִים (בר' מח: טז);

וַיִּקָּם יוֹזֵה וַיִּלְךָ אֶל-יְנִינָה (יונה ג: ג).

ושוב, שווה נע שבראש התיבה אינו נחשב תנועה לעניין זה, ואין הוא בכלל שתי תנועות העושות תיבה ארוכה, ולכן לעולם אין המרה בכגון:

שְׁמַעוּ דְבַר-ה' קְצִינֵי סָדֶם (יש' א: י);

וַיִּקַּח אֶהֱרֹן אֶת-אֱלִישִׁבַע בַּת-עֲמִינָדָב אַחֹת נַחֲשׁוֹן לִוִּי לְאִשָּׁה (שמ' ו: כג);

רַק אִם-יִשְׁמְרוּ בְּיַד אֶת-דִּרְכָם לִלְכַת לְפָנָי (מ"א ח: כה);

וַתִּמְלֵא אֶרְצוֹ כֶּסֶף וַזָּהָב (יש' ב: ז);

וַיְהִי-הוּא טָרֶם פְּלָה לְדַבָּר (בר' כד: טו);

נוֹשָׂה שְׁמַיִם וַיִּסַּךְ אֶרֶץ (יש' נא: יג).

לעומת זאת, שווא מצעי יחיד שאחרי תנועה גדולה נחשב גם נחשב לתנועה לעניין זה, כגון: שְׁמְעוּ מַלְאִים הַאֲזִינוּ רִנְיִים (שופ' ה: ג);
מְנִי מְכִיר יָרְדוּ מִתְקָלִים (שופ' ה: יד);
רְחוּם בְּעַל-טַעַם וְשִׁמְשֵׁי סִפְרָא (עז' ד: ח).

עינינו הרואות אפוא כי לשיטת בעלי-הטעמים היה השווא המצעי הזה שקול כנגד תנועה, ואילו השווא הרישי לא היה כן, אלא כאפס תנועה נחשב.

ב. מצב שונה לחלוטין, היפוך גמור, מוצא אתה בעניינם של המשרתים. קצתם של אלה קשור אף הוא באורך התיבה, במניין התנועות שבה. וזה אשר מצאנו בהם.

1. בידוע, שמשרת-התביר תלוי בריחוק שבין מקומות ההטעמה של המשרת והתביר. כאשר ההטעמות סמוכות, או שיש ביניהן חציצה של תנועה אחת, המשרת הוא מירכא, כגון: וַיִּקְרָא שֵׁם (בר' יג: ד); וַיִּתֵּן אֹתָם (בר' א: יז); וַיִּקַּם קֵיץ (בר' ד: ח); וכאשר החציצה היא של שתי תנועות ומעלה, המשרת הוא דרגא, כגון: תוֹלְדוֹת הַשָּׁמַיִם (בר' ב: ד); וַיִּבְרָךְ אֹתָם (בר' א: כב).

והנה בנידון זה שווא רישי נחשב גם נחשב כתנועה לעניין החציצה, ואילו שווא מצעי יחיד, שאחרי תנועה גדולה, דווקא הוא אינו נחשב. ולכן יש דרגא בכגון: פִּי-נִחַשׁ יִנְחַשׁ (בר' מד: טו); תָּף וְחִלְלִל (יש' ה: יב); מֵה־יָפוּ פְּעֻמֶיךָ (שה"ש ז: ב).

ולעומת זאת יש מירכא בכגון: וְאֲשֶׁר תֹּאמְרוּ (בר' לד: יא); וְכַלְפַּלְתִּי אֹתָךְ (ש"ב יט: לד); וְשִׁמְתִי שְׁמִרֹן (מי' א: 1); אֲשֶׁר לָקְחוּ (ש"א ל: טז); אֲשֶׁר יִלְדָה (ש"ב כא: ח); ואף וַיִּשְׁבוּ בָהּ (יר' לא: כד); והוא ממש היפוכו של המצב שראינו במערכת המפסיקים. 2. מעין זה מצאנו אף במשרת-הפשטא, שאף הוא תלוי בריחוק ההטעמות של המשרת והפשטא. כשהן סמוכות, המשרת הוא מירכא, כגון: הִיִּתָּה תְהוֹ (בר' א: ב); כאשר יש ביניהן חציצה של תנועה או יותר, המשרת הוא מהפך, כגון: פֶּל־עוֹף כִּנָּף (בר' א: כא); מִזְרִיעַ יֵרֵעַ (בר' א: יב).

והנה אף כאן שווא רישי נחשב כתנועה ומשמש חציצה, כגון: שְׁלֹשׁ סְאִים (בר' יח: 1); וְהִיָּה לְאוֹת (שמ' יג: טז); וְשִׁמְתִי לָךְ (שמ' כא: יג); מִגֵּן וְחֶרֶב (דה"א ה: יח); הִי סֶלְקוּ (עז' ד: יב); מִקְדַּמַּת דְּבָרָה (עז' ה: יא).
כמובן, מכאן אי-אפשר להביא ראיה למעמדו של שווא מצעי שאחרי תנועה גדולה, שכן התנועה הגדולה היא לבדה דיה לגרום למשרת שיהא מהפך.

ג. זה אפוא המצב במערכת-המפסיקים: שווא רישי אינו מלך ושווא שאחרי תנועה גדולה מלך הוא, והיפוכם שְׁלֶבְרִים במשרתים. בלא להיזקק עדיין לסיבת השוני, אם בתחום הפונמי אם בתחום הפונטי, אין מנוס מן המסקנה, ששתי המערכות לא באותה עת נתקנו. ואם לא באותה עת נתקנו, אין ספק שמערכת-המשרתים מאוחרת היא. 2. יש לתת את הדעת גם לעובדה, שהמצב המשתקף במערכת-המפסיקים הטברנית עולה אף מן הבבלית ומן הארץ-ישראלית. גם בשתי שיטות אלה מצאנו את המרות המפסיקים בתנאים דומים.¹¹ (כמובן, ההשוואה אפשרית רק בפסוקים מקבילים, שאין

11 כך מצאנו בבדיקה של מדגם מקרי גם בטקסטים בבליים וגם בטקסטים ארץ-ישראליים. יש מקום, כמובן, לבדוק את הדבר דרך שיטה.

בהם שינויים בהטעמה הנובעים מפיסוק שונה או מפרשנות שונה). משמע מכאן, שהמרות אלה נשענות על מנהג נפוץ ומקובל על הכול; ועוד משמע מכאן, שמעמד זה של השוואים, הרישי והמצעי, במערכת-המפסיקים, היה אף הוא מקובל על הכול. ואולם מערכת-המשרתים, שהונהגה אך לאחר זמן, כבר לא נהגה בשוואים אותו מנהג.

ד. בכך די לנו במה שיצאנו להוכיח, שמערכת-הטעמים לא באה לעולם בחדא מחתא. אף-על-פי-כן אין מנוס מן השאלה לסיבתו של השוני במעמד השוואים.

1. התשובה קלה יותר אשר למערכת-המשרתים. מעמדו של השווא בהם הריהו תואם בכול את כללי הגיית השווא במסורת-טבריה, כפי שנתסחו בכתיבה של בעלי-טבריה, בקונטרסי-המסורה¹² ובמחברות הבאות מכוחם והשוואבות מהם.¹³ על-פי כל אלה, איזהו שווא נע היוצא בלשון? הווי אומר: שווא שבראש-התיבה, שווא מצעי שני ושואו מצעי באות דגושה, ועוד כמה טיפוסים מיוחדים של שווא מצעי. ואולם סתם שווא מצעי יחיד, אפילו אחר תנועה גדולה, אינו יוצא בלשון,¹⁴ נח הוא.

2. מערכת-המשרתים משקפת את מימושם של כללים אלה הלכה למעשה, שעל-פיהם כל שווא היוצא בלשון, כלומר ההגוי כתנועה, הריהו שקול כנגד תנועה. ומשרת-התביר יוכיחו זאת ללא שיוור.

בידוע, שהמשרת הקודם לתביר הריהו מירכא, אם בינו לבין הטעמת התביר אין חציצה כלל, כגון: טוֹב לִי (הוש' ב:ט); מֶה חָרִי¹⁵ (דב' כט:כג); או שחוצצת תנועה אחת, כגון: וְנִטָּה עֲלֶיהָ (יש' לד:יא); וַיִּבֶן נֹחַ (בר' ח:כ). ואם חוצצות שתי תנועות, המשרת הריהו דרגא, כגון: עֲשִׂיתָ הָאֶפֶה (ויק' ה:יא); לְמַעַן תִּמְצְאוּ (יש' סו:יא). והנהגה כל שווא, ההגוי כתנועה על-פי כללי-הטברנים, נחשב תנועה לעניין משרת-התביר:

בראש-התיבה — פִּי-נִחַשׁ יִנְחַשׁ (בר' מד:טו); נִתְּתִי לָךְ (בר' מח:כב). כשהוא שני בתוך התיבה — וְכִי תִזְבְּחוּ (ויק' יט:ה); פִּי חַרְבָּךְ, (שמ' כ:כא).

12 'סוד שווא', כפי שנתפרסם על-ידי 'י בער וה"ל שטראק במהדורתם לדקדוקי-הטעמים (1879), עמ' 12–14 (שני נוסחים), והוא מקונטרסי-המסורה.

13 כגון הכללים הפזורים במאמר-השווא כולו (K. Levy, *Zur masoretischen Grammatik*, 1936), במחברת-התיגיאן העברית (J. Derenbourg, 'Manuel du lecteur', *JA* [1870], p. 368–376), [60–68]; במחברת-התיגיאן הערבית (A. Neubauer, *Petite grammaire hébraïque*) (provenant de Yemen, 1891, p. 17–20), לשלוחותיה), שחלקם צריין לא ראו אור הדפוס. על מחברות-התיגיאן ומקורותיהן ראה לאחרונה א' אלדר, 'טיבן של מחברות התיגיאן מתימן ומקורותיה של המחברת העברית', מסורות ב (תשמ"ו), עמ' 19–29.

14 כל עוד אין עמו סימן הגורם להנעתו, כגון געיה או טעם משני באות שלפניו, או שהוא שייך לקטגוריה מיוחדת שהשווא נע בה, כגון ברי"ש בתנאים מיוחדים (אחרי אותיות שימוש שבקמץ או בצירי — ראה המקורות שזכרו לעיל בהערות 12, 13; בלשונות 'ברכה' — ראה ספר דקדוקי הטעמים, מהדורת א' דותן [להלן: דקה"ט], שער כא), כמ"ם בתנאים מיוחדים (דקה"ט, שער יד), ובתנאים נוספים מוגדרים ומסוימים הנזכרים במקורות במפורש או נלמדים מהם מכללא. על גורמים שונים, אלה ואחרים, להנעת השווא, ראה גם דקה"ט, עמ' 28 ואילך; עמ' 256–260.

15 חטף נחשב תנועה לעניין זה.

כשהוא באות דגושה בתוך התיבה — וְכִי־יָגוּר אֶתְךָ (ויק' יט: לג); לֹא קָדְמוּ (נחמ' יג: ב).

בשאר המעמדים אין השווא הגוי ואינו נחשב תנועה. הדברים אמורים בייחוד בשווא המצעי היחיד, שכאמור, נח הוא לטברנים. ב'סדר שוא' שבנוסח קונטרסי-המסורה¹⁶ מודגם שווא נח זה בתיבות לְקָחוּ, שְׁמְעוּ, והדומות להן. ושווא זה אף במשרתי-התביר כך מנהגו: אֲשֶׁר לְקָחוּ (ש"א ל: טז) — השווא אינו נחשב תנועה. וכיוצא בזה דוגמאות אחרות: עֲלְפוּ שְׂכָבוּ (יש' נא: כ); ואם־לֹא תִלְכְּוּ (שופ' ד: ח); וְאֲשֶׁר תֹּאמְרוּ (בר' לד: יא). וְאֵף אוֹתְךָ (שמ' ט: טו); אֲשֶׁר הִלְכִים (יח' יג: ג).

3. ואם למדנו מקונטרסי-המסורה והשתלשלויותיהם על עוד כמה טיפוסים מיוחדים של שווא מצעי, שנחים הם, באים משרתי-התביר ומאשרים ומעידים עליהם, לפחות בחלקם, שאכן נחים הם.

כך ידועים ניסוחיו השונים של הכלל המסדיר את טיבו של השווא בלשון 'ברכה', שעל-פירוב נע הוא, כלל המצוי גם בספר דקדוקי-הטעמים.¹⁷ על-פיו — כל עוד הטעם בכ"ף, השווא שלפניו נע. ואכן, כשמצאנו בתיבה זו פעם אחת תביר, המשרת שלפניה דרגא הוא: אֲשֶׁר פָּרְכוּ (יש' יט: כה). ובכן, שלא ככל שאר השוואים המצעיים, שנחים הם אף לאחר תנועה גדולה, שווא זה נע הוא לטברנים. אך למראית-עין אין ייחודו ניכר, ועל כן עמדו ומנאוהו ברשימת-החריגים בשער משרתי-התביר.¹⁸ גם אין להשיגח בחטף-פתח שהוטל ברי"ש זו בכמה נוסחאות, אף בכ"י לינינגראד ובכתר ארם-צובה; לא הוא סיבת הדרגא.¹⁹ וגם ברוב ספרים, שאין בהם חטף, יש דרגא.²⁰

גם שווא-הדומות, שפעמים נע הוא ופעמים נח, כניסוחיו השונים של כלל זה בקונטרסים, שאף הוא מצוי גם בדקדוקי-הטעמים,²¹ גם הוא מצטרף לסוגיית משרתי-התביר לאששה. על-פי אחד מניסוחיו של כלל זה, זה שבמאמר השווא,²² שווא-הדומות אחרי חולם — נע לעולם, אפילו אין לפניו געיה להורות עליו. וכבר הראיתי במקום אחר,²³ שזה המכוון אף בשאר ניסוחיו של אותו כלל, אף שהדברים אינם אמורים בהם במפורש. ואכן, כשמצאנו בתיבת הדומות שלפניהן חולם פעם אחת במקרא תביר, המשרת שלפניה דרגא הוא: מְלוֹ תוֹכְךָ (יח' כח: טז). ושוב אין להשיגח בחטף-פתח שבכתר ארם-צובה; לא הוא סיבת הדרגא. ואכן ברוב הספרים, ובהם כ"י לינינגראד, אין חטף ואף-על-פי-כן דרגא.²⁴

16 ראה לעיל הערה 12.

17 דקה"ט, שער כא. וראה לעיל הערה 14.

18 דקה"ט, שער ג. וכן במקורות אחרים המביאים את כלל משרתי-התביר; ראה דקה"ט, עמ' 178 ואילך.

19 ראה דקה"ט, עמ' 348 הערה 28. ומכל מקום יש לתקן את דברי י"יבין (כתר ארם צובה, תשכ"ט, עמ' 219), התולה את הדרגא בתיבה זו בחטף שבאות לא-גרונית.

20 וכך, בדרגא ובלא חטף, הגיסה גם במקראות גדולות, דפוס ונציה רפ"ה.

21 דקה"ט, שער ה.

22 מאמר-השווא (לעיל, הערה 13), עמ' טז-יז.

23 דקה"ט, עמ' 257.

24 דקה"ט, עמ' 179; שם, עמ' 348, הערה 10.

4. זה אפוא המצב במערכת-המשרתים הטברנית: היא משקפת נאמנה את הגיית השווא במסורת-טבריה לכל דקדוקיה — שלושה כללים ועוד כמה טיפוסים מיוחדים של שווא. המשרתים הם הם הרובד השני בהתפתחות מערכת-הטעמים הטברנית.

ה. אך אין זה הרובד האחרון. עוד רובד אחד, שלישי, היה, ואף הוא ניכר מתוך מעמדו של השווא בו. הכוונה היא למערכת הטעמים המשניים.

1. כאן שוב נשתנה מעמדו של השווא במערכת, והוא שקול בה כנגד תנועה. ברוב המקרים מקומו של הטעם המשני היהו בהברה הראויה לגעיה גדולה.²⁵ וביתר דיוק, על-פי הניסוח המקובל, מקומו של הטעם המשני בהברה פתוחה, המופרדת מהברת-הטעם לפחות בהברה חוצצת אחת. ואין אני דן כאן בטעם משני מטיפוסים אחרים, נדירים, כגון שהוא בא סמוך לטעם (אָאָא — בר נ:ז), או שהוא בא במעמד המורה כביכול על הפרדת התיבה לשתיים (יְדִידִיָה — ש"ב יב:כה; שְׁאֵהְבָה — שיה"ש א:ז). ובכן, דוגמאות לטעם משני מן הטיפוס הרגיל: אֶל־הָאָדָם (בר' ב:ט); וְנִתְאִי (בר' מח:ד). תופעה זו מתקיימת בטעמים שונים, ולכל טעם התניות מיוחדות להטלת טעם משני עמו בתיבתו.²⁶

2. ברוב הטעמים, שטעם משני מטיפוס זה אפשרי בהם, הרי זו תופעה נדירה ובלתי-צפויה מראש. יצאו זקף וגרש, שטעם משני בתיבתם סדיר הוא ובגדר חובה על-פי התנאים המיוחדים של כל אחד מהם.

ככל אלה ההברה החוצצת בין הטעם המשני לבין הטעם העיקרי עשויה להיות הברה פתוחה, כמודגם לעיל, או הברה סגורה, כגון: וְנִתְאִי (בר' מח:ד); אֶל־הָאָשָׁה (בר' ג:א); וְאֶהְבֶּתָּ (דב' ו:ה) — או הברה חטופה. והברה חטופה זו אפשר שתהא חטף, ובלבד שיהא גונו שונה מגון התנועה שלפניו,²⁷ כגון אֶקְחֶךָ (במ' כג:כו), ואפשר, וכאן אנו מגיעים אל עיקר ענייננו, אפשר שהברה חטופה חוצצת זו תהא שווא נע, כגון:

וְיִדְעוּ (בר' ג:ז); וְנִחַלְתְּךָ (במ' יח:כ ועוד); וְאֶמְרָה (דב' כה:ט); וְיִאמְרוּ (שמ' טז:טו); וְנִגְפֹר (שמ' כא:כב); וְיִמְשְׁרְתוּ (שמ' לג:יא); וְיִלְכּוּ (ש"ב ד:ה ועוד).

3. נוסף על תופעה זו, שהיא בגדר חוק סדיר וקבוע בשני מפסיקים אלה (וכאמור, לכל אחד מהם תנאים מפורטים לתחולת התופעה, תנאים שאינם מענייננו כאן), מצוי הוא הטעם המשני במעמד זה באקראי גם בטעמים אחרים, כגון ברכיע: אֶל־תַּעֲצְבוּ (בר' מה:ה); וכגון כשהטעם העיקרי משרת: וְתִאמְרוּ (יש' ל:טז); וְאֶמְלִטָה (איוב א:טו ועוד) וכיו"ב.

הצד השווה שבכולם הוא שהשווא הנע המצעי מעמדו כתנועה, ונושא הוא משקל כמשקל תנועה לעניין החציצה בין ההטעמות. והרי זה הפך משקלו במערכת

25 זהו שמו העברי הקדום של מה שנתכנה לאחר זמן 'מתג' בהברה פתוחה. עיין דקה"ט, עמ' 383 הערה 9. ואין הדין עם ייבין (כתר ארם צובה, עמ' 93 הערה 3), החולק על מונח זה. על-כך במקום אחר.

26 כגון התנאי בוקף ובגרש, שלא יבוא עמהם הטעם המשני בראש-התיבה. ויש לכך חריגים בודדים, כגון אֶלְהוּ (מ"א יז:כג).

27 מעין כך ניסחתי כבר לפני שנים, דקה"ט, עמ' 279: 'לא יבוא טעם משני כתנועה שהיא שווה לתנועת השווא (שלאחריה) הסמוך לטעם העיקרי'.

המשרתים, אשר בה, כפי שראינו לעניין החציצה בין ההטעמות, אין משקלו משקל תנועה.

4. ביתר שאת בולט ניגוד זה במעמדו של השווא בסוגיית משרת-התביר. אף בו מצוי טעם משני עמו בתיבתו, כשלא קדם משרת בתיבה הקודמת. טעם משני זה הריהו מירכא, והתנאי לו הוא, שהחציצה בין ההטעמות תהיה דווקא בשווא, ²⁸ כגון: נְשָׂאֵי (יהו' ג: יד); וְאֶכְלָה (יש' י: יז); וַיִּהְפְּכוּ (שמ' ז: כ); וְאֶצְאָה (דה"ב א: י); בְּבִיחָא (עז' ו: ב).

5. מעין אלה אתה מוצא אף בטעמי-אמ"ת. למשל, בטעם המשני מונח הבא בתיבת הדחי, ²⁹ כגון: פְּנֵי-תְאֵמְרוּ (איוב לב: יג); וַיִּצְמְרוּ (תה' קו: כח); לְהַצְיִילָךְ (מש' ב: יב; ועוד).

ו. ובכן, השווא בכל אלה נע הוא, ויש לנו לנגדו אל אותו שווא במערכת הקודמת, למשל בסוגיית התביר:

יְדָהּ (דב' יג: י) — השווא כתנועה, לעומת נָא יְדָהּ (ש"ב כד: יז) — השווא אפס. וכן זוגות מקבילים:

יְרָדוּ (יח' לב: כא), לעומת: אֲשֶׁר פָּקְדוּ (במ' כו: סד);
וַיִּלְכְּוּ (ש"ב ד: ז ועוד), לעומת: וְאִם-לֹא תִלְכְּוּ (שופ' ד: ח).

אין מנוס מן המסקנה, שיחסם של בעלי-המשרתים אל השווא היה שונה מיחסם של בעלי הטעמים המשניים. על כורחנו שני רבדים הם אלה, ובסך הכול שלושה רבדים כרונולוגיים בהתהוותה של מערכת-הטעמים. והוא הדבר אשר יצאנו להוכיח כאן.

ז. לא נצא ידי חובתנו, אם לא נוסיף דברים קצרים על התפיסות השונות של השווא שביסודו של כל אחד מן הרבדים. כבר אמרנו את דברנו על הרובד האמצעי, שהלכות הגייתו של השווא הנע במסורת-טבריה משתקפות בו.

ברובד האחרון לובש השווא המצעי מעמד כמעמד התנועה, ואין כאן אלא בכואה של מנהג הגעיה הגדולה, המניעה את השווא הסמוך לה. ובכן, בעקבות המצב שהשווא המצעי שלאחר תנועה גדולה היה מבוצע כאפס תנועה, וכך גם היה מעמדו במערכת-המשרתים, הלך והתפתח מצב הגייה חדש, מצב שבו עשוי היה שווא כזה להתנועע. ואימתי קרה כדבר הזה? בהקשרים מסוימים, שלעתים נהגו לסמנם בכתב. כלומר, השווא המצעי שוב אינו אפס גמור, אלא הוא הולך ונודד (שוב?) אל מעמד של תנועה. לא תמיד, רק חלקית: כשמודמן רצף-טעמים מתאים ורצף פונולוגי מתאים. זהו הרובד הכרונולוגי של הטעם המשני.

אנב אורחא, רובד זה הריהו תמרור וציון-דרך במהלך ההתפתחות של הגיית השווא המצעי דידן, שהפך לאחר זמן ובסופו של דבר לנע גמור, כלומר בכל המצבים ולא רק בהקשרים האמורים. והרי כך הוא מוכר לנו מדבריהם של מקצת מדקדקי ימי-הביניים

28 דקה"ט, שער ד.

29 דחי הוא טעם מפסיק, שאינו מסומן בהברת-הטעם אלא בראש-התיבה (פרי-פוזיטיבי). המשרת מונח מסומן אפוא לאחריו, אבל עדיין הוא טעם משני. כלל הטעם המשני בתיבת הדחי הריהו על-פי דקה"ט, שער יב; וראה גם שם, עמ' 221.

הספרדיים,³⁰ ומפיהן של רוב עדות-ישראל עד לימינו אלה, וכך הוא מוצג בספרי-ההרדוק והנורמטיביים.

ח. שאלה קשה יותר מעורר השווא ברובד הכרונולוגי הראשון, במערכת-המפסיקים. נוח מאוד לתלות את מעמדו של השווא גם שם בסיבות פונטיות. דהיינו, מערכת זו משקפת את הגייתו של השווא באותה תקופה: שווא רישי — אפס, שווא מצעי — נע. אין לך דבר קל מזה. ואולם הטוען כך, אין לו תנא דמסייע להגייה מעין זו משום מקור אחר. לפיכך, אף-על-פי שאין לדחות פתרון זה לחלוטין, קשה הוא.

אפשרות אחרת היא שהטעמת המפסיקים חוזרת אל תקופה בלשון, אשר בה עדיין לא נחטפו תנועות קצרות בהברות פתוחות הסמוכות אל הטעם, ואילו תנועות קצרות בהברות פתוחות המופלגות ממנו כבר נחטפו ונתעלמו. והרי אותו שווא רישי, שאנו מדברים בו, לעולם הוא מרוחק מן הטעם כדי הברה אחת (שמואל, שלישי, מנשה, קציני וכד'), ובכך הוא בא במקום תנועה שנחטפה קודם שנחטפה התנועה הסמוכה לטעם (אמרה, מאות וכד'). ואכן התנועה הסמוכה לטעם נאבקה על חייה עוד זמן-מה, ובתנאים ידועים גם גברה במסורת-טבריה והתארכה כדי להתקיים (הארכה פרי-טונית);³¹ אך זו המרוחקת מן הטעם לא נתקיימה אף פעם, לאפס הפכה וכך נשארה.

אפשרות היא זו — שמערכת-המפסיקים משקפת את המצב הזה בתולדות הלשון. אם אין הדבר כך, ואין כאן עניין בהגייה ממש, שמא עניין לנו בהרגשה עמוקה שבתודעת בעלי-הלשון. שווא רישי נתפס להם כאפס גמור, כתנועה שנחטפה ואין לה שיעור כלל, והריהי מולידה דבק עיצורים ממש, מה שאין כן שווא מצעי. זה זיקתו במודע אל התנועה שבמקורו עדיין קיימת, ומוצאו מן התנועה עדיין מורגש (אמרה מן אמרה, רוזנים מן רוזן וכיו"ב); לפיכך היה הוא קרוב בתודעתם יותר למהות של תנועה מאשר למהות של אפס.

גם בלא להכריע בין הפתרונות השונים, שהועלו כאן להסברת מעמדם של השוואים, זה המצב שהיערכותה של מערכת-הטעמים נסמכת עליו ומשקפת אותו, וזה הזמן שבו נתעצבה.

ט. נמצאנו מסכמים ואומרים: ראשיתה של מערכת-הטעמים קודמת למערכת-הניקוד, אך לא בהעלם אחד באה לעולם, אלא בשלושה שלבים: המפסיקים, המשרתים, הטעמים המשניים.

30 למשל בדבריו המפורשים של ר' דוד קמחי בספר מכלול, שער הנקוד (מהד' ריטנברג, קלו ע"ב): 'ובראותך תנועה גדולה ובצדה שו"א תרחיב קריאת התנועה ותניע השו"א כמו זקרו, שְׁמֵרֵנו, יָדוּ, יָדְנוּ, אוֹמְרִים, שׁוֹמְרִים, סִסְרָא, פִּינְחָס, שׁוֹבֵךְ, טוֹבֵךְ'.

31 השערות שונות נאמרו בזה מפי החוקרים. עיין למשל C. Brockelmann, *Grundriss der vergleichenden Grammatik der semitischen Sprachen*, 1908, I, p. 100–101; G. Bergsträsser, *Hebräische Grammatik*, 1918, I, §30 I; H. Bauer–P. Leander, *Historische Grammatik der Hebräischen Sprache des Alten Testaments*, 1922, p. 236–237; F.R. Blake, 'Pretonic Vowels in Hebrew', *JNES* X (1951), p. 254–255; V. Christian, *Untersuchungen zur Laut- und Formenlehre des Hebräischen*, 1953, p. 23–28

אולם בכך לא סגי. עוד לא נדון מקומה של מערכת-הניקוד, והשתלבותה בהם. על דרך הקיצור בלבד אומר, כי מערכת-הניקוד מאוחרת רק למפסיקים, אך קודמת היא למשרתים ולטעמים המשניים. וכמערכת-הניקוד כן מערכת הפסיקים, שכנראה רובד לעצמו היא, ואף היא קודמת למשרתים. ועדיין לא אמרנו דבר על מערכת טעמי-אמ"ת, שפרשה לעצמה היא. אך בכך תמה ולא נשלמה הסוגייה, שביקשנו לדון בה כאן, ועדיין היא בחינת תנא ושייר.

[תיקון טעות: בעמ' 6, סעיף 2.ד., את הדוגמה 'קח קרי' יש להעביר לקבוצת הדוגמאות שבשורה הבאה.]